

VU Research Portal

Bataafs platteland

Vos, W.K.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Vos, W. K. (2009). *Bataafs platteland: Het Romeinse nederzettingslandschap in het Nederlandse Kromme-Rijngebied*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Samenvatting

Mijn thesis heeft als titel "Bataafs platteland. Het Romeinse nederzettingslandschap in het Nederlandse Kromme-Rijngebied". Het maakt deel uit van het onderzoeksprogramma *Rural communities in the civitas Batavorum and their integration into the Roman empire* dat aan de Vrije Universiteit te Amsterdam wordt uitgevoerd. Hoofdthema van mijn studie is de ruimtelijke ontwikkeling van Romeinse nederzettingen in het Kromme-Rijngebied. De belangrijkste doelstelling is om aan de hand van die nederzettingen een beeld te presenteren hoe de Bataafse rurale gemeenschappen waren geïntegreerd in het Romeinse imperium. Daartoe is een analyse uitgevoerd naar landelijke nederzettingenpatronen. Daarbinnen is de optredende bewoningsdynamiek onderwerp van studie, inclusief de sociaal-economische en culturele ontwikkelingen die aan deze dynamiek ten grondslag hebben gelegen. Uit een ruimtelijke analyse van nederzettingen in twee microregio's, Houten en Wijk bij Duurstede, en de gereconstrueerde wegeninfrastructuur in het studiegebied, kan een synthese worden geformuleerd over de landelijke bewoning van het Kromme-Rijngebied in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Deze synthese mag in de toekomst als uitgangspunt dienen om voor de rest van het rivierengebied tot verantwoorde generalisaties te komen. De informatie die ik voor mijn studie heb gebruikt, is voor een deel afkomstig uit standaardrapporten die vanaf het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw zijn gepubliceerd. Een ander - en ook in omvang veel groter - bronnenbestand komt van opgravingen uit de periode vóór 1992, de zogenaamde pre-Malta fase. Van die opgravingen zijn maar weinig gegevens op basisniveau toegankelijk en is de informatie in hoge mate versnipperd en onuitgewerkt. Toch heb ik gepoogd de gegevens zo goed als mogelijk te ontsluiten. Daartoe zijn de structuren, de datering ervan, de chronologie binnen de nederzettingen en de meest belangwekkende vondsten onderzocht, beschreven en schematisch zijn afgebeeld.

Het openingshoofdstuk beschrijft als eerste de algemene thematiek en de historische achtergronden. Daarbij zijn vanzelfsprekend de eerder uitgevoerde studies over de Bataven van groot belang. Zij werden in grote getale gerekruteerd voor het Romeinse leger en in hun nederzettingen is de impact daarvan na verloop van tijd goed zichtbaar. We vinden daar allerlei gebruiksgoederen terug die duiden op de veranderende, dagelijkse gebruiken van een gemiddeld Bataafs agrarisch gezin. Andere objecten wijzen op directe contacten met het Romeinse leger. Zegeldoosjes en militaria, zoals wapens en paardentuig, zijn hiervan de meest aansprekende voorbeelden en benadrukken de verbintenis met de militaire materiële cultuur.

Daarna is het studiegebied beschreven en zijn kenmerkende landschappelijke elementen in kaart gebracht. Drie omvangrijke stroomruggen, de Houtense/Jutphase, de Werkhovense en de Kromme-Rijnse stroomrug zijn van belang voor de genese van het studiegebied en de bewoningsmogelijkheden. Die bewoning is op microregionaal niveau vooral bekend geworden door grootschalige opgravingen in en rond het tegenwoordige Houten en Wijk bij Duurstede.

Wat volgt in hoofdstuk 1 is een uiteenzetting van de doelstellingen van het onderzoek en een verhandeling over de methodologische aanpak. De belangrijkste onderzoeksvraag is als volgt geformuleerd: *Op welke wijze integreerden de Bataafse plattelandsgemeenschappen in het Romeinse rijk en (hoe) kan dat worden afgelezen aan de ruimtelijke ontwikkelingen van hun woonplaatsen in het Kromme-Rijngebied, in het bijzonder die binnen de microregio's Wijk bij Duurstede en Houten.*

De onderzoeksstrategie bestaat eenvoudig gezegd uit een inventarisatie en selectie van de nederzettingsterreinen binnen het studiegebied. Daarbij kan

voor wat betreft de informatievoorziening een onderscheid worden gemaakt tussen *sites* die zijn opgegraven en nederzettingsterreinen die door veldverkenningen, vondstmeldingen en/of fosfaatkarteringen bekend zijn geworden. Tegelijkertijd zijn al deze *sites* geïnclassificeerd naar verschillende categorieën rurale vindplaatsen, respectievelijk kleine nederzettingen, grote nederzettingen en regionale of rurale centra. Het geheel resulteert in een overzicht van ruim honderd verschillende *sites* in het studiegebied.

In het tweede hoofdstuk worden de rurale *sites* nader uitgewerkt en in een regionaal kader geplaatst. Bovendien zijn militaire *sites* zoals *castella*, de wegeninfrastructuur en grafvelden daaraan toegevoegd, als zijnde wezenlijke elementen in de structurele inrichting van het Kromme-Rijnse landschap. Ondanks de veelheid aan gegevens zijn we matig geïnformeerd over de hoeveelheid gelijktijdige huishoudens en de chronologische ontwikkeling van de rurale *sites*. Mogelijk kan dit soort informatie worden afgeleid uit de bestudering van één van de meest compleet onderzochte inheems-Romeinse nederzettingen van Nederland (en dus ook van het Kromme-Rijngebied), Wijk bij Duurstede-De Horden. Problematisch is echter het gegeven dat we maar één 'De Horden' kennen. Andere (grote) nederzettingsterreinen zouden een vergelijkbare ontwikkeling kunnen hebben meegemaakt, maar dat is niet zeker. Het blijft dus van belang voorzichtig om te gaan met generalisaties gebaseerd op waarnemingen op *site*-niveau. Verder is geprobeerd de ontwikkeling van individuele nederzettingen in verband te brengen met processen op bovenlokaal niveau. Om op deze materie enigszins greep te krijgen heb ik als hypothese 'De Horden' kenmerkend en representatief gesteld voor andere (grote) nederzettingsterreinen in het Kromme-Rijngebied. Deze veronderstelling vormt de basis voor een belangrijke onderzoeksvraag: hoe was de ontwikkeling en dynamiek van het landelijk gebied gedurende de Romeinse periode?

In hoofdstuk 3 wordt de nederzetting Wijk bij Duurstede-De Horden uitgewerkt en gepresenteerd. Op de *site*, daterend van de Late IJzertijd tot en met de Midden-Romeinse periode, zijn grondsporen aangetroffen van een aanzienlijke nederzetting waarbinnen verscheidene huisplaatsen zijn herkend. De huisplaatsen bestaan op zichzelf weer uit meerdere, elkaar in de tijd opvolgende woonstalhuizen met bijbehorende erven, waarop nevengebouwen stonden en waterputten waren ingegraven. De meeste nederzettingselementen zijn na verloop van tijd ondergebracht in een omvangrijk verkavelingssysteem van brede greppels. Die greppels brachten structuur aan binnen de nederzetting en verzorgden tegelijkertijd de drainage van het nederzettingsterrein en omgeving, want ook het omliggende gebied, waar akkerbouw en veeteelt plaatsvond, was verkaveld in percelen van gevarieerde omvang.

Naast de publicatie van de individuele plattegronden van hoofdgebouwen zijn ook bijgebouwen besproken. Ook komen de chronologische, typologische en functionele kenmerken van de gebouwen aan de orde. Daarna volgen een beschrijving van de verschillende bewoningsfasen en een analyse van de genese van de nederzettingenvorm. Vooral het gebruik van omheiningsgreppels resulterend in een rechthoekig systeem met sloten richting voor- en achterland, is kenmerkend voor de ontwikkeling van deze *site*. De opeenvolgende ruimtelijke stadia van 'De Horden' kunnen typerend zijn voor de nederzettingengenese van de regio. Daarmee mogen ook de daarachter schuilgaande sociaal-economische en culturele processen als algemeen kenmerkend worden verondersteld voor nederzettingen in mijn studiegebied. Het geheel is gevat in een ontwikkelingsmodel dat als voorbeeld dient voor nederzettingen op het Bataafse platteland.

Hierna komt nog een andere, grootschalig onderzochte *site* uit de Romeinse tijd in Wijk bij Duurstede aan de orde, genaamd 'De Geer'. Daarvan zijn de grondsporen beduidend slechter overgeleverd dan op 'De Horden'.

Het vervolg van hoofdstuk 3 spitst zich toe op een vergelijking tussen deze beide *sites*, waarbij vooral greppelsystemen en de daaraan verbonden theorieën over landinrichting zijn beschreven. Nieuw is de constatering dat de greppels rondom beide nederzettingen in hetzelfde patroon georiënteerd liggen. Daaruit mag een 'hogere' planvorming dan het nederzettingniveau worden afgeleid. Vermoedelijk is deze stelselmatige inrichting gebaseerd op de Romeinse *actus*, hoewel die veronderstelling niet helemaal zeker kan worden gesteld. Een ander meetkundig principe gebaseerd op de Gulden Snede is eveneens onderzocht, maar wordt als indelingsmechanisme verworpen.

In hoofdstuk 4 zijn de opgegraven nederzettingsterreinen uit de tweede microregio van het onderzoeksgebied, Houten, beschreven. Hier zijn sinds de vijftiger jaren van de vorige eeuw opgravingen uitgevoerd in het centrum van Houten en later op verscheidene nederzettingsterreinen eromheen. Hoewel geen van deze opgravingen op basisniveau is uitgewerkt, leveren ze een keur aan informatie over huisplaatsen, greppelsystemen, begravingen en opmerkelijk vondstmateriaal. Andere nederzettinglocaties zijn recenter opgegraven en betrekkelijk goed ontsloten door standaardrapportages. Het gaat in de meeste gevallen om *sites* ten zuidoosten van de hedendaagse kern van Houten. In alle gevallen betreft het rurale nederzettingen van wisselende omvang die vrijwel allemaal dateren vanaf de Late IJzertijd en continueren tot in de Midden-Romeinse periode. Op enkele *sites* gaat de bewoning nog verder door tot in de Laat-Romeinse tijd.

Voor een juiste analyse van de nederzettingssporen is het van belang te vermelden dat de begrenzingen van de *sites* vaak onbekend zijn, omdat de vindplaatsen vrijwel nergens compleet zijn onderzocht. Dit bemoeilijkt de interpretatie waardoor de chronologie van veel Houtense *sites* niet konden worden vastgesteld. Echter, het ontwikkelingsmodel zoals eerder vastgesteld op 'De Horden' is hier soms behulpzaam. Verder dient hier vermeld dat ik me in mijn studie heb geconcentreerd op de centrale elementen van een *site*, zoals de (woonstal-)huizen en de omgreppelingen van een nederzettingsterrein, en dat ik me minder heb gericht op bijgebouwen, waterputten, kuilen en andere erfgebonden structuren, omdat die vaak niet met voldoende zekerheid aan een hoofdgebouw of bewoningsfase zijn toe te schrijven.

Twee opgegraven locaties in Houten zijn meer uitvoerig beschreven, omdat ze bijzondere bewoningssporen opleverden. Het gaat om de nederzettingsterreinen aan de 'Burgemeester Wallerweg' en 'Molenzoom' waar steenbouw is aangetroffen en waar bijvoorbeeld ook beschilderd pleisterwerk tot het vondstmateriaal behoorde. Soms leverde de analyse van de data nieuwe interpretaties op.

Het hierop volgende hoofdstuk 5 is gewijd aan de materiële cultuur op grond waarvan uitspraken kunnen worden gedaan over bewoningsdynamiek en -intensiteit van nederzettingen. Sommige vondstgroepen lenen zich hier uitstekend voor, omdat ze als gidstype kenmerkend zijn voor een periode of een specifieke ontwikkeling. Voor de periode voorafgaand aan of de overgang met de Romeinse tijd zijn dit bijvoorbeeld bepaalde typen glazen armbanden en Keltische munten, die kenmerkend zijn voor de late La Tène-periode. Door hun verspreiding na te gaan, kunnen aannames worden gedaan over de bewoningsdichtheid vanaf de Late IJzertijd. De inventarisatie naar het La Tène-glas leverde bovendien aanwijzingen op voor twee productieplaatsen in het Kromme-Rijngebied. De munten van vooral het *triquetrum* type zijn Bataafse emissies en circuleren binnen een sociaal-politieke achtergrond waarbij tribale elites hun netwerken bewerkstelligen en onderhouden. De bronzen Avaucia-munten, waarvan de helft van het totaal afkomstig is uit het Romeinse legerkamp bij Bunnik-Vechten, zijn vaak in militaire context aangetroffen en circuleren daar als supplement van Romeinse, kleine denominaties. Het feit dat

we ook Avaucia-munten terugvinden in rurale contexten mag worden verklaard uit het feit dat sinds de Vroeg-Augusteïsche periode Bataafse eenheden dienen in het Romeinse leger. Ze bezochten waarschijnlijk geregeld hun woonplaatsen op het platteland tijdens hun verlof en bij die bezoeken zullen ze het geld, dat ze niet hadden besteed in de legerkampen en de militaire *vici*, hebben meegenomen naar huis en daar misschien zijn verloren. Anderzijds kunnen de munten ook de weerslag zijn van prestaties, leveranties of andere transacties tussen het leger en de lokale bevolking in het begin van de 1ste eeuw na Chr. De overgang van de Late IJzertijd naar de Vroeg-Romeinse tijd is een interessante periode omdat toen de afgesplitste deelgroep van de Chatten zich in het riviereengebied vestigde en integreerde met de autochtone bevolking van het gebied, waarna de etnogenese van een nieuwe gemeenschap plaatsvond, de Bataven. Tegelijkertijd is het de periode waar we weinig houvast hadden met betrekking tot de nederzettingen. Aan de hand van mijn inventarisatie is nu een beter beeld te schetsen van de dynamiek en intensiteit van bewoning in het Kromme-Rijngebied en zijn vragen te beantwoorden over welke rurale *sites* er al bestonden in de Late IJzertijd en in hoeverre deze continueerden in de Vroeg-, Midden- en Laat-Romeinse periode.

Naast de hierboven genoemde armbanden en munten zijn in hoofdstuk 5 nog andere vondstcategorieën bestudeerd, bijvoorbeeld militaria die een beeld kunnen geven van de "militarisering" van het platteland. Ook Italische *terra sigillata* en ander Vroeg-Romeins aardewerk zijn geïnventariseerd. Aan de hand van die materiële en culturele neerslag van vondsten krijgen we een idee in welke mate in de Vroege Keizertijd de Romeinen en Bataven contact hadden met elkaar en hoe dit contact verliep. De aanwezigheid van bepaalde Vroeg-Romeinse fibulatypten op de nederzettingsterreinen draagt hier ook aan bij. Ook voor de Laat-Romeinse tijd zijn sommige metaalvondsten (*fibulae*, haarnaalden, gordelbeslag) typerend en uit hun aanwezigheid kan de bewoningsintensiteit van het platteland vanaf 270 na Chr. worden achterhaald. Hoofdstuk 5 heeft tot een aantal belangrijke conclusies geleid: 1) dat het Kromme-Rijngebied beslist niet een 'cultureel vacuüm' was bij de komst van de Romeinen in de 1ste-eeuw na Chr.; 2) dat de regio in de pre-Romeinse periode reeds geïntegreerd was in interregionale netwerken; 3) dat minimaal 1 op de 3 Midden-Romeinse rurale *sites* haar oorsprong heeft in de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse periode; 4) dat op minstens 1/3 deel van de nederzettingen militaria zijn gevonden; 5) en dat op slechts 15 % van het totaal aantal Midden-Romeinse nederzettingen continuïteit plaats heeft gevonden naar de Laat-Romeinse periode.

Mijn studie wordt afgesloten met hoofdstuk 6 waarin de relevante conclusies van het onderzoek worden bediscussieerd en waarin de onderzoeksvragen worden beantwoord. In deze synthese komen verschillende onderwerpen aan de orde. Het eerste betreft de demografische ontwikkeling van het studiegebied. Over het algemeen wordt de Midden-Romeinse tijd gezien als de periode waarin grote bevolkingsgroei plaatsvindt. Dit kan onderbouwd worden door de stijging van het aantal nederzettingen ten opzichte van voorgaande perioden. Er dient echter een forse kanttekening te worden gemaakt: doordat vondstgroepen uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse periode vaak moeilijk herkenbaar zijn in de materiële cultuur, wordt het aantal pre-Flavische vindplaatsen stelselmatig te laag ingeschat. Demografisch is dit moeilijk vertaalbaar, temeer daar grafveldgegevens uit de vroegste perioden ontbreken in het studiegebied. Toch kunnen aan de hand van twee modellen, het nederzettingsmodel en het rekruteringsmodel, aannames worden gedaan over de bevolkingsomvang uit de Midden-Romeinse tijd en van daaruit terug geredeneerd ook voor de voorgaande en daarop volgende bewoningsperioden. Het rekruteringsmodel gebruikt historische documentatie over de Bataafse troepen van waaruit de minimale demografische basis kan worden berekend die nodig was om de manschappen

te kunnen leveren. Het nederzettingsmodel gaat uit van een bevolkingsomvang op basis van 1) het gereconstrueerde aantal nederzettingen, 2) het gemiddeld aantal huizen per nederzetting en 3) het gemiddelde aantal personen per huishouden.

Berekend is dat het Kromme-Rijngebied beslist als een dichtbevolkt gebied mag worden gekenschetst, vergeleken met de Pleistocene zandgronden, het Oostelijke rivierengebied en ook enkele buitenlandse regio's. Alleen in de microregio van Tiel zijn vergelijkbare getallen berekend voor wat betreft dichtheid aan nederzettingen en bevolkingsomvang per km². Ook is het totaal aantal inwoners van het Kromme-Rijngebied geschat, inclusief de militaire aanwezigheid in het studiegebied en de bewoners van de *vici*.

De rekruteringsproblematiek ten dienste van het Romeinse leger is het tweede onderwerp van hoofdstuk 6. Het gaat om de vraag wat de demografische en sociale consequenties zijn voor de lokale rurale gemeenschappen als gevolg van het grote aantal dienstdoende Bataven. Dikwijls wordt verondersteld dat minimaal één man per gezin/familie in het Romeinse leger diende, maar we kennen ook voorbeelden van Bataafse broers die gelijktijdig dienst hebben genoten in vaak hetzelfde regiment. Ik heb de door anderen reeds uitgevoerde calculaties aangaande rekrutering opnieuw bekeken, omdat sommige uitgangspunten zijn veranderd. Het belangrijkste verschil is het aantal gelijktijdige huishoudens per nederzetting dat door de meeste auteurs te hoog wordt geschat en waarbij volgens mij, gebaseerd op opgravingsgegevens uit het Kromme-Rijngebied, twee à drie gelijktijdige huishoudens de norm is. Beredeneerd is dat jaarlijks 330 Bataafse rekruten onder de wapenen moesten om de bekende Bataafse eenheden op peil te houden in verband met verliezen, gewonden, afzwaaien, verloop en oneervolle ontslagenen. Vervolgens kunnen er berekeningen worden gemaakt met het aantal rekruten per gezin, het aantal huishoudens dat daarvoor noodzakelijk was, en de omvang van de populatie in de *civitas*. Daaruit volgt dat bij een aantal van 1500 nederzettingen in de *civitas* en 2½ huishoudens per nederzetting (zoals in het Kromme-Rijngebied het geval was), het aantal weerbare mannen per gezin tussen de 1½ en 2 personen lag. Het daaruit gereconstrueerde bevolkingsaantal bedraagt ongeveer 25.000 personen en dat komt wat lager uit dan vanuit het nederzettingsmodel werd verondersteld.

Ook komt uit mijn studie naar voren dat er een disbalans kan zijn ontstaan tussen het aantal achterblijvende mannen en vrouwen op het Bataafse platteland. Dat betekent echter niet dat de rurale gemeenschappen volledig bestonden uit vrouwen, kinderen en 'ouden van dagen', zoals veteranen. Een vrouwenoverschot duidt bovendien niet per se op een mannentekort of een complete afwezigheid van 'weerbare mannen'. Het feit dat veel jonge mannen in dienst gingen hoeft niet als een remmende factor te worden gezien, maar kan juist ook een stimulus hebben gevormd voor de agrarische gemeenschappen, omdat daardoor de economische druk op de rurale gemeenschappen met betrekking tot goede landbouwgronden voldoende werd verdeeld. Het leger is dan te beschouwen als een 'drain' en een geldschieter, want militair verkregen financiële vergoedingen vloeiden deels terug naar de rurale wereld.

Uiteindelijk lijken de demografische problemen ten gevolge van het hoge aantal rekruten voor de rurale gemeenschappen overkomelijk. Waarschijnlijk betrof het een geleidelijk aan gegroeide praktijk, waarop de rurale gemeenschappen zich sinds jaar en dag hebben ingesteld en van waaruit een traditie ontstond in de levering van soldaten. De sociale consequenties van de rekrutering zijn moeilijker vast te stellen. Het is denkbaar dat door de afhankelijkheid van het Romeinse leger met betrekking tot inkomen en sociale positie een zekere kwetsbaarheid van de Bataafse gemeenschappen ontstond. Ook is niet uitgesloten dat het demografische evenwicht in de samenleving langzaam is gaan wankelen door een geleidelijk gegroeid overschot aan vrouwen. Anderzijds

gaf het wegtrekken van een deel van de mannelijke bevolking ook 'lucht' aan de achterblijvende rurale bevolking en werden claims op goede gronden voor zowel akkerbouw als veeteelt verminderd.

In de derde paragraaf komt het nederzettingenpatroon aan de orde. Met de weliswaar schaarse informatie die we hebben, kan een betrekkelijk eenvoudig patroon worden herleid. Het gaat om een beperkt aantal typen nederzettingen waarbij het onderscheid tussen die typen mogelijk enige hiërarchie suggereert. Aan de basis liggen de kleine agrarische nederzettingen. Deze *sites* vormen de grootste groep en zij liggen verspreid over het hele studiegebied op de hoge stroomruggen. Feitelijk wijkt dit patroon nauwelijks af van het IJzertijdmodel. Alleen de aantallen en de dichtheid aan *sites* nemen aanzienlijk toe in de Romeinse periode vergeleken met die van de IJzertijdnederzettingen. Boven deze kleine *sites* zijn de grote nederzettingen gerangschikt met minimaal vier gelijktijdige boerenbedrijven. Op sommige van deze locaties is sprake van deels stenen boerderijplaatsen, maar het kan ook gaan om *sites* die omsloten zijn door greppels en waar een zogenaamde houten *porticus*boerderij is aange- toond. Het bekendste voorbeeld is 'De Horden' in Wijk bij Duurstede. In totaal gaat het in het Kromme-Rijngebied om maximaal vijftien grote *sites*.

Bovenaan de nederzettingenrangorde staan de *vici* die als rurale centra hebben gediend. In het Kromme-Rijngebied is zo'n type nederzetting, een *vicus*, niet aangetroffen, hoewel het speculeren blijft of Houten deze functie mag worden toegedicht. Ik meen echter dat de militaire *vici* bij *Fectio* en *Levefanum* deze rol spelen in het regionale nederzettingensysteem. Hun lokale of regionale marktfunctie voor het platteland zou kunnen bestaan uit op- en overslag van goederen en uitwisseling in de breedste zin van het woord. De drijvende kracht hierachter is het leger. De twee militaire *vici* liggen aan de uiteinden van het studiegebied en beslaan een theoretisch 'verzorgingsgebied' met een doorsnede van een kleine 10 km.

Om verder greep te krijgen op vooral de hiërarchische verhoudingen tussen de kleine en grote *sites* in het onderzoeksgebied zijn verschillende analyses uitgevoerd, waaronder die van het model volgens de Thiessenpolygonen. Ook is de relatie met het wegenpatroon bekeken en de continuïteit naar de Laat-Romeinse periode. Verder is vastgesteld dat de helft van de Midden-Romeinse grote *sites* continueren naar de late oudheid, waaronder de *sites* die steenbouw hebben opgeleverd. Een nadere analyse van die laatstgenoemde nederzettingenlocaties moet uitwijzen wat voor bewoners in die versteende boerderijen hebben gewoond, waarbij een relatie met afgezwaide militairen uit het Romeinse leger, veteranen, een aantrekkelijke hypothese is.

Tot slot zijn nog twee elementen aangehaald die het Romeinse nederzettingenpatroon verder "kleur" hebben gegeven, 1) de *lay-out* van nederzettingen en de daaraan gekoppelde veldsystemen, en 2) de steenbouwlocaties. De sterke mate van structurering van *lay-out* en veldsystemen bij bijvoorbeeld Wijk bij Duurstede doen een hogere organisatiegraad vermoeden dan de lokale gemeenschap. Voor wat betreft de steenbouw moeten we ons afvragen of het concept van een stenen behuizing in de Bataafse *civitas* wel voldoende is aangeslagen. Gelet op de continuïteit van de traditionele huizenbouwmethode, die zijn wortels heeft in de prehistorie, lijkt het maar weinig wortel te hebben geschoten in de Bataafse rurale wereld. Maar schijn bedriegt wellicht, zoals blijkt uit de analyse van het voorkomen van zogenaamde *porticus*boerderijen.

Dat is dan ook het onderwerp van de daaropvolgende vierde paragraaf van hoofdstuk 6, waarbij ook in algemene zin 'huizen met buitenstijlen' aan de orde komen. Ik heb gesteld dat dit soort huizen zich beperken tot een vrij strikt afgebakende zone die overeenkomt met de begrenzing van het Bataafse bestuursdistrict. Binnen de huizen met buitenstijlen komen twee bijzondere varianten voor. Het gaat om gebouwen waarbij de stijlen zo ver van de wanden afstaan dat er geen sprake lijkt van een dakvoetdragende functie, maar van een

afdak aan de korte zijden van een huis of een omgang (*porticus*) om het hele huis. Laatstgenoemde *porticushuizen* zijn betrekkelijk bijzondere gebouwtypen die niet op elke rurale nederzetting worden aangetroffen. We kennen ze van opgravingen uit Wijk bij Duurstede, Druten, Oosterhout, Nistelrode, Tiel, Breda en Oss. Alleen op de laatstgenoemde vindplaats heeft het *porticus*gebouw volgens sommige auteurs deels een pannendak gehad. Hier was volgens Slofstra de link met een ontwikkeling naar een stenen gebouw of villa een aantrekkelijke gedachte en dat was ook precies wat hij toentertijd betoogde over dit soort *sites* met *porticushuizen* die hij proto-villa's noemde. Tegenwoordig wordt die term weer vermeden maar dat neemt niet weg dat tot op heden unaniem is geopperd dat de nieuwe bouwstijlelementen en -technieken zoals de *porticus* onder (Gallo-)Romeinse invloed zijn toegepast en geleend zijn van de villa-architectuur. Ook steenbouw wordt in het niet-villalandschap van de Bataafse *civitas*, vaak in villa-termen verklaard.

Ik bestrijd dit en beweer dat het referentiekader voor dit soort nieuwigheden het Romeinse legerkamp is geweest. Daar was de *porticus* een gebruikelijke constructie aan de voorzijde van een soldatenbarak, en dat is waar de gemiddelde Bataaf veelvuldig mee in aanraking is gekomen in zijn leven. Die overdekte 'veranda' bood bovendien een welkome aanvulling op de geringe leefruimte in de barak en de *porticus* is dé plek waar een groot deel van het sociale leven van de soldaat zich kan hebben afgespeeld. De *porticus* is vervolgens door Bataafse militairen op het platteland terecht gekomen en toegepast in de huizenbouw. Zij keerden na afloop van hun dienstdag terug naar hun geboortegrond en passen het "veranda-element", waaronder ze 25 jaar geleefd hebben en waaraan ze gewend zijn geraakt, naadloos aan op de traditionele boerderijbouw.

Deze constatering, dat dit soort bouwkundige elementen als de *porticus* uit het legerkamp komen in plaats van uit de villawereld, is niet verbazingwekkend. Het is een aspect dat wederom duidt op de sterke militaire link die tussen het Romeinse leger en de Bataafse rurale gemeenschappen heeft bestaan. En het sluit aan bij het recent gevormde beeld dat we van de Bataafse rurale wereld hebben aan de hand van de materiële cultuur van bijvoorbeeld zegeldoosjes en militaria. Met de *porticus*boerderijen hebben we vermoedelijk een nieuwe indicator te pakken voor de aanwezigheid van veteranen op het Bataafse platteland. Nieuw is de sociale interpretatie van dit soort *porticus*gebouwen die ik 'veteranenboerderijen' heb genoemd. Ook is denkbaar dat de dakbedekking van dit soort bouwwerken niet uit riet maar bijvoorbeeld (deels) uit planken is gemaakt of uit houten schaliën (engels: *shingles*) van dunne bekapte plankjes. Verder vermoed ik dat de hellingshoek van de kap lager is geweest dan naar de huidige inzichten wordt aangenomen en visuele overeenkomsten heeft met het uiterlijk van een barak.

Ik meen dat ook veel van de stenen gebouwen op het Kromme-Rijnse platteland – en elders - in dat licht zijn te verklaren, namelijk als stenen varianten van 'veteranenboerderijen'. Ik vermoed dat in deze meer luxueuze gebouwen afgezwaaide officieren hebben gewoond. Zij beschikten immers over netwerken om aan het schaarse bouw materiaal te komen en waren bovendien kapitaalkrachtig genoeg om het te bekostigen.

In de vijfde paragraaf van hoofdstuk 6 beschrijf ik de sociaal-economische basis van het studiegebied. Het rivierengebied is vruchtbaar en hoewel het niet dezelfde kwaliteiten bezit als het lössgebied, betekende dit niet dat er te weinig graanproducten vandaan konden komen om de eigen rurale gemeenschappen te voeden. Er zijn daarentegen nauwelijks aanwijzingen dat de bij militairen favoriete graansoorten als brood- en spelttarwe geproduceerd werden in het studiegebied. Dus kan worden aangenomen dat deze soorten door het leger werden geïmporteerd van buiten het rivierengebied. De rurale gemeenschappen hielden voor wat betreft de verbouw van graan vast aan het prehistorische

voedselspectrum zoals haver, emmertarwe en gerst. Gerst kan echter ook als veevoer hebben gediend en als zodanig zijn verkocht op 'de markt' of opgekocht door het leger. Daaruit mag geconcludeerd worden dat een surplussysteem heeft bestaan en dat de rurale nederzettingen geïntegreerd waren in een economisch netwerk dat produceerde voor een markt, het leger. Dat is overigens geen vrijblijvende keuze van de rurale gemeenschappen, want naar goed gebruik legde de Romeinse overheid 'de overwonnenen' flinke schattingen op en onderwierp zij de veroverde gebieden aan systematische exploitatie van hun hulpbronnen.

In de Laat-Romeinse tijd klapt dit economische systeem in elkaar. Een oorzaak hiervoor kan gezocht worden in de frequente Germaneninvalen die vanaf het midden van de 3de eeuw het Rijk bedreigden en die zorgden voor instabiliteit en teruglopende welvaart. Maar er zijn aanwijzingen dat al enkele decennia daarvoor een economische terugval binnen het Bataafse gebied heeft plaatsgevonden. De oorzaken daarvan zijn niet precies duidelijk.

Ik eindig mijn boek met een paragraaf over de integratie van de rurale Bataafse gemeenschappen in het Romeinse wereldrijk. Dat integratieproces blijkt wezenlijk anders te zijn verlopen dan bijvoorbeeld in Gallië, waarbij de politiek-geografische situering van het Nederrijnse gebied en de stationering van het Romeinse leger een bepalende rol spelen. Niet alleen door de vele jonge mannen die dienst namen in het leger en na afloop van hun dienstdaag terugkeerden naar hun geboortegrond, maar ook de gemeenschappelijke taal die het leger hanteerde en die toegang gaf tot de Romeinse maatschappij, zijn bindmiddelen tussen de rurale en militaire wereld. De Bataafse lokale gemeenschappen zijn daarmee, door het web van connecties dat soldaten en ex-soldaten met elkaar verbond, sociaal geïntegreerd in de bredere Romeinse wereld. Veteranen hebben daarbij een bemiddelende rol gespeeld. Wel kan men zich afvragen hoeveel veteranen er eigenlijk in het gebied zijn teruggekeerd. Dat hoeft niet overmaats ook niet onderschat te worden. Wanneer immers de berekeningen van Scheidel als uitgangspunt worden genomen, kan worden gesteld dat de militarisering van de rurale gemeenschappen zich op zijn snelst binnen één generatie kan hebben voltrokken.

Hoe is de integratie in ruimtelijke zin verder af te lezen aan de hand van de nederzettingen in mijn studiegebied? Op *site*-niveau is geopperd dat nederzettingen zich volgens een model ontwikkelden (paragraaf 3.5), waarbij een steeds verdergaande, systematische ordening van huizen plaatsvond binnen een in cultuur gebracht landschap. Die nieuwe inrichting van dat landschap en de plaats van nederzettingen (en de huizen) daarbinnen, staan ontegenzeggelijk in scherp contrast vergeleken met de voorgaande IJzertijd. Veldsystemen bepalen in ruimtelijke zin het beeld van de doorsnee Bataafse nederzetting vanaf het einde van de 1ste eeuw. Bij sommige van deze verkavelingen is een achterliggende maatvoering in Romeinse *actus* min of meer aannemelijk te maken. Dat kan duiden op veranderingen in landgebruik en/of op belasting en controle vanuit de Romeinse civiele overheid op landbezit en -opbrengsten.

Meer algemeen bekeken geeft het landschap van de provincie *Germania inferior* een sterk veranderde aanblik, niet alleen omdat het voor het eerst grootschalig in cultuur is gebracht, maar ook omdat de diversiteit van het aantal type nederzettingen is toegenomen. Het betekent echter niet dat er één enkelvoudig ruimtelijk concept of model heeft bestaan voor de evolutie van nederzettingen in Romeinse regionale landschappen. Voor het Kromme-Rijngebied bijvoorbeeld geldt een geringe variabiliteit aan nederzettingen. Steden en dorpen ontbreken, tempels zijn nog niet herkend en villa's zijn afwezig, maar dat neemt niet weg dat er ruimtelijke ontwikkelingen hebben plaatsgevonden. Het feit dat deze ruimtelijke ontwikkelingen ook plaatsvonden in het Kromme-Rijngebied, duidt op een verre gaande mate van integratie van de regio in de Romeinse wereld.

Verder ondergaat ook het woonstalhuis veranderingen, ondanks dat het als meest gebruikte huisvorm in het gebied blijft bestaan. Romeinse gebouwen zijn robuuster en zwaarder gefundeerd dan prehistorische boerderijen en hebben soms buitenstijlen gehad, waarvan sommige zover van de wanden waren geplaatst dat er sprake is van een soort omgang of veranda's. Het referentiekader voor deze bouwkundig toegevoegde elementen is naar mijn mening te vinden in de Romeinse militaire architectuur. De zogenaamde *porticus*boerderijen kunnen bovendien een afwijkend uiterlijk hebben door een lagere dakhellingshoek dan die van een gemiddelde boerderij. Naast houtbouw zijn ook versteende varianten voortgebracht, wat het contrast met de prehistorische huizenbouwtraditie heeft versterkt.

Grote rijkdom etaleert zich nauwelijks, noch in de graven, noch in de bewoning op het platteland. Wie echter verder kijkt, ontdekt een andersoortige verscheidenheid. Ik heb duidelijk gemaakt dat sommige boerderijen in 'gewone' gehuchten op het Kromme-Rijnse platteland afwijken van het doorsnee-woonstalhuis. Deze huizen met een veranda of porticus zijn vanuit sociaal oogpunt te beschouwen als zogenaamde 'veteranenboerderijen'. Ze hebben waarschijnlijk ex-militairen als bewoners gekend en hadden vermoedelijk een opvallend uiterlijk door een afwijkende, lagere hellingshoek van het dak. In het stenen equivalent van een dergelijke boerderij hebben veteranen gewoond die hoger in functie zijn geweest en die daardoor na hun afzwaaien financieel beter af waren zodat ze iets kostbaars konden neerzetten.

Op een hoger nederzettingsniveau mag een grotere plaats worden verwacht waar centrale functies op bijvoorbeeld economisch of religieus gebied zijn vertegenwoordigd. In het Kromme-Rijngebied zijn dit de militaire *vici* bij de legerkampen van *Levefanum* en *Fectio* die een centrale rol hebben gespeeld in het verzamelen en distribueren van (im)materiële goederen en diensten van en naar het platteland. Al met al mag op basis van het voorgaande worden gesteld dat ook op basis van verschillende ruimtelijke ontwikkelingen van huizen en nederzettingen, valt af te lezen dat het Bataafse platteland van het Kromme-Rijngebied diepgaand was geïntegreerd in de bredere Romeinse wereld.